

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА БОЛГАРІЇ У 1908–1915 РР. В ОЦІНЦІ РОСІЙСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

В'ячеслав Мартинов

магістр історії, кафедра нової та новітньої історії,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна),
skorpion-2008@ukr.net

У статті розглядається висвітлення російською публіцистикою зовнішньої політики Болгарії у 1908–1915 рр. Популярні, багатотиражні видання, які були найбільш яскравими представниками різних ідейних напрямків, впливали на атмосферу, на сприйняття російським суспільством різних зарубіжних подій, міжнародних відносин та зовнішньої політики окремих держав. У статті задіяні матеріали «Вестника Европы», «Русского богатства», «Русской мысли» і «Современного мира». Однією з цілей статті є реконструкція історичної атмосфери того часу та відношення провідних російських періодичних видань до поточних подій. Визначено основні напрямки політики Болгарського царства у 1908–1915 рр. Також у центрі уваги великі держави початку ХХ століття – Німецька, Австро-Угорська, Російська та Османська імперії, Французька республіка, Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії.

На сторінках російських журналів відображалися відносини між великими державами та балканськими країнами. Проаналізовано предмет та зміст статей, ставлення аналітиків журналів до міжнародних подій та конфліктів. Основна увага приділяється відображенню на сторінках російських періодичних видань зростаючої політичної напруженості на Балканському півострові. Усі без винятку аналітики журналу відзначали збільшення кількості протиріч у зовнішній політиці Болгарії. Узагальнюючи аналіз публікацій російської публіцистики, можна відзначити, що їхній тон про події 1908–1915 рр. не дуже, але, тим не менше, відрізнявся. Загальним, у всіх без винятку журналістів, було те, що вони дивилися в майбутнє без оптимізму. Неминуче передчуття швидкої війни, фундаментальна непослідовність, невідповідність подій, надмірне громадське напруження – це та ментальна атмосфера, в якій жили сучасники.

Ключові слова: Болгарія, зовнішня політика, міжнародні відносини, російські журнали.

FOREIGN POLICY OF BULGARIA IN 1908–1915 IN THE EVALUATION OF RUSSIAN JOURNALISM

Viacheslav Martynov

master's degree in history, Department of Modern and Contemporary History,
Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine),
skorpion-2008@ukr.net

The article covers the coverage of Russian magazines of foreign policy of Bulgaria in 1908–1915. Popular, large-circulation publications were the most prominent representatives of various ideological directions, influenced the atmosphere, and the perception by Russian society of various foreign events, international relations and the foreign policy of individual states. The article includes materials of "Vestnik Evropy", "Russkoye bogatstvo", "Russkaya mysl" and "Sovremenny mir". One of the purposes of the article is the reconstruction of the historical atmosphere of the time and the relation of the leading Russian periodicals to current events. The main directions of the policy of the Bulgarian kingdom in 1908–1915 were determined. Also, the great states of the beginning of the 20th century - German, Austro-Hungarian, Russian and Ottoman Empires, the French Republic, the United Kingdom of Great Britain and Ireland.

The pages of Russian magazines reflected the relations between the great powers and the Balkan countries. The article analyzes the subject and content of the articles, the attitude of journalist analysts to international events and conflicts. The main attention is paid to displaying on the pages of Russian periodicals

growing political tensions on the Balkan Peninsula. All without exception, analysts of the magazine noted an increase in the number of contradictions in the foreign policy of Bulgaria. Summarizing the analysis of Russian publications, it can be noted that their tone about the events of 1908–1915 is not very, but nevertheless, differed. Generally, in all journalists without exception, what they saw in the future was optimistic. Inevitable premonition of a quick war, fundamental inconsistency, inconsistency of events, excessive social tensions is the mental atmosphere in which contemporaries lived.

Keywords: Bulgaria, foreign policy, international relations, Russian magazines.

На початку ХХ ст. статті, які розміщувалися в періодичних виданнях, впливали на формування громадської думки Росії. Одними з таких видань були об'ємні щомісячники, що включали в себе політичні, наукові та літературні матеріали. Безумовно, ними не вичерпувалися погляди тогочасного суспільства, але вони історично займали важливе місце.

Метою статті є показати бачення тогочасних подій очима журналістів та ставлення провідних публіцистичних видань до відображення зовнішньої політики Болгарії початку ХХ ст.

Зовнішня політика болгарської держави з 1878 р. і аж до початку ХХ ст. залежала від великих держав. Бачачи послаблення впливу Османської імперії, Фердинанд I, який був тоді князем Болгарії, зробив спроби вести більш самостійний зовнішньополітичний курс. Одним з головних успіхів втілення в життя такої політики стало проголошення в 1908 р. незалежності Князівства Болгарія і перетворення його в царство. Здійснити задумане вдалося не без підтримки Австро-Угорщини.

Оцінюючи сучасний російський вплив на Балканах і, в першу чергу, відносини з Болгарією, автор іноземного огляду вересневого випуску «Вестника Европы» за 1907 р. констатував погане становище Росії. Наслідком багаторічного бойкотування Болгарії стало те, що російський вплив дорівнював нулю (Inostrannoe obozrenie 1907, 410). Досить критична оцінка аналітика не була безпідставною – Російська імперія втратила колишню значимість для Болгарської держави. Частково це можна було пояснити тим, що сам Фердинанд I був налаштований прони́мецьки.

На сторінках десятого випуску «Русской мысли» за 1907 р. була опублікована інформація про участь Болгарії у Другій Гаазькій конференції. Це було прикладом її залученості в європейські справи найбезпосереднішим чином (Kotlyarevskiy 1907, 199). Князівство Болгарія намагалось всіма зусиллями завоювати собі рівноправне місце серед держав Європи. Хоча воно і не прийняло активної участі в роботі конференції, але самим фактом знаходження на ній свого представника, Болгарія показувала своє небайдуже ставлення до світових політичних подій.

1908 р. у політичній історії Балканського півострову був багатим на події. Не одне століття ця територія була джерелом нестабільності та протиріч на політичній арені через «східне питання». Протягом усього 1908 р. особливу активність тут проявляли Болгарія та Австро-Угорщина. Перша намагалась вийти з васальної, хоча і формальної, залежності від Османської імперії. Друга займала вичікувальну позицію задля того, щоб в певний момент оволодіти Боснією і Герцеговиною.

Вже у березневому випуску журналу «Вестника Европы» за 1908 р. піднімалося питання про поточний вплив Росії на Болгарію. Увага автора торкалася культурного аспекту. Оглядач дав невтішну оцінку спробам Російської імперії будь-яким чином наблизити до себе Болгарську державу. Він пояснював це тим, що стався розрив між визволителями і визволеними. Ним було справедливо відмічено, що російській дипломатії для досягнення хоч якихось успіхів потрібно відректися від застарілих прийомів залякування і придушення (Inostrannoe obozrenie 1908a, 429–430).

Болгарія намагалась бути в політичному відношенні першою на Балканському півострові і тому ніяк не могла не звертати своєї уваги на події в Македонії. Виходячи з цього, С. А. Котляревський в «Русской мысли» говорив про те, що сама Болгарія, через істотне число етнічних болгар на території Македонії, могла б активніше вести політику. Але разом з цим, підкреслювалося, що, не маючи достатньої сили для здійснення таких дій, Болгарія буде триматися вичікувальної тактики (Kotlyarevskiy 1908, 184–185).

На тлі анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, Фердинанд I проголосив 22 вересня 1908 р. незалежність Князівства і перетворення його в царство. Ці події знайшли своє відображення на сторінках журналів – «Русского богатства» та «Вестника Европы». С. М. Южаков зробив акцент на тому, що Болгарія, оголосивши про незалежність в односторонньому порядку, без угоди з Туреччиною, фактично скористалася складним становищем останньої (Yuzhakov 1908, 164).

Аналітик «Вестника Европы» звернув увагу на те, що австрійська дипломатія взяла Болгарію під захист і дала можливість оголосити про незалежність без всяких претензій Туреччині. Також їм же зазначався стан речей, що здавався порушенням Берлінського трактату, але так як Болгарія його не підписувала і участі в ньому не брала, «вона відкрито повстає проти нього в ім'я своїх національних прав, знімаючи з себе зобов'язання, накладені на неї примусово» (Inostrannoe obozrenie 1908b, 367).

Л. З. Слонимський, через майже чотири роки, аналізуючи політичні процеси навколо проголошення болгарської незалежності, відмітив: «Коли Болгарія проголосила свою незалежність, і князь Фердинанд прийняв титул царя, для всіх було ясно, що збіг цієї події з актом боснійської анексії не був випадковістю» (Slonimskiy 1912, 210). Цим твердженням аналітик підкреслив не просто обізнаність віденського кабінету щодо болгарської заяви, а саме надану Австро-Угорщиною негласну згоду.

Вже в останньому випуску «Русской мысли» за 1908 р. була висловлена думка, що мобілізація Болгарії через конфлікт з Туреччиною не була фікцією. Підкреслювалося, що мобілізувавши свою добре навчену і оснащену армію, Болгарія могла в короткі терміни зайняти околиці Константинополя швидше, ніж Туреччина встигла б провести мобілізацію в Анатолії (Galbershtadt 1908, 184). Дійсно, армія Болгарії на той момент вже була практично повністю реорганізована і переозброєна новітніми сучасними видами озброєння.

У першому випуску «Русской мысли» за 1909 р. С. А. Котляревський зазначив, що болгарська незалежність цілком зруйнувала Берлінську угоду. Акцентував він свою увагу на тому факті, що наслідком активної політики Болгарії стало загострення ворожнечі між болгарами і сербами. Останні вважали, що королівська корона Фердинанда I була платою за анексію Боснії і Герцеговини. Особлива увага автора була направлена на той факт, що Болгарія почала усвідомлювати небезпеку натиску германізації. На тлі цієї небезпеки С. А. Котляревський особливо виділяв той факт, що сучасне становище Болгарії було сприятливим для зближення з Туреччиною і Сербією. Набуття болгарської незалежності їм було представлено як протизвага впливу Росії (Kotlyarevskiy 1909, 222–223). Також в тому ж випуску автор звернув свою увагу на нереалізовану можливість Росії зміцнити свій авторитет на Балканському півострові на основі укладеної угоди з Австро-Угорщиною у 1907 р. С. А. Котляревський підкреслив, що, не дивлячись на отриману свободу дій, Росія не почала здійснювати політики перетворень на Балканському півострові і, перш за все, у Македонії, де їй була забезпечена підтримка Великобританії (Kotlyarevskiy 1909, 220).

Автор традиційного «Иностранного обозрения» в січневому випуску «Вестника Европы» за 1909 р., на відміну від С. А. Котляревського, щодо питання порушення Берлінського трактату висловився більш стримано – «не особливо істотне порушення» (Inostrannoe obozrenie 1909, 388), зводячи сучасне значення цього документа нанівець.

С. М. Южаковим в жовтневому випуску журналу «Русское богатство» за 1909 р. було проаналізовано угоду щодо залізниць між Болгарією та Туреччиною. Вказувалося на те, що підписання цього документа мало частково стабілізувати відносини між державами (Yuzhakov 1909, 122).

На початку 1910 р. активізувалася Австро-Угорщина, перервавши своє мовчання по відношенню до зовнішньої політики Болгарії. Зокрема, угорським міністр-президентом Тиса була зроблена гучна заява, що Болгарія не існувала б без підтримки Австро-Угорщини (Galbershtadt 1910a, 188). «Вестник Европы» також звернув свою увагу на цю заяву, оцінивши сучасну позицію Болгарії як «замасковану союзницю Австро-Угорщини, при наявності існуючого антагонізму між болгарами з одного боку і сербами разом з греками з іншого» (Inostrannoe obozrenie 1910, 393). Разом з цим, автором статті відзначався факт односторонньої політики Болгарії та Австро-Угорщини. Як підкреслював аналітик в «Вестнике Европы» за 1910 р., сучасна Болгарія зацікавлена у встановленні мирних відносин з Османською імперією. У той же час в Македонії Болгарське царство нічого зробити не

може, а до завойовницьких планів Сербії та Греції ставиться вороже. Принцип болгарської політики збігається з австрійським статус кво (*Inostrannoe obozrenie* 1910, 395).

Як було згадано на сторінках «Русской мысли» за 1910 р., для зміцнення відносин з Росією і Туреччиною Фердинандом I були здійснені поїздки в Санкт-Петербург і Константинополь. Л. І. Гальберштадт, аналізуючи дії болгарського монарха, дав позитивну оцінку підсумкам цих іноземних візитів (*Galbershtadt* 1910b, 195).

М. С. Русанов у одинадцятому номері «Русского богатства» за 1912 р. оцінив перспективи Балканського союзу: «Якщо Балканському союзу вдасться сплавити в одне міцне ціле різні народності півострова і після війни, то перед нами в південно-східній Європі буде вже не пил народностей, а федерація держав і навіть, можливо, організована федеративна держава, яка може стати фактором прогресу в справах миру і свободи» (*Rusanov* 1912, 364).

О. Л. Парвус, характеризуючи сучасний стан і можливості розвитку Балканського союзу на сторінках часопису «Современный мир» за 1913 р., підкреслював необхідність «конфедерації Балканських держав на засадах найширшої демократії» (*Parvus* 1913, 76).

М. П. Борецький-Бергфельд, аналізуючи політичні наслідки Балканських війн, особливо увагу приділив двом різним напрямкам зовнішньої політики Греції та Румунії. Греки мали протиріччя з болгарами, але еллінська «національна програма мінімум» торкалася не Македонії, а Криту, Епіру, Егейських островів, що було цілком прийнятно для Болгарії (*Boretskiy-Bergfeld* 1913, 205–206). Румунія ж, після отримання від Болгарського царства Добруджі, знову схилилася на сторону Австро-Угорщини, котра, на думку автора, могла бути вірогідною союзницею болгар. Також аналітик підкреслював відсутність реальних інтересів, які могли б поєднати Румунію з Сербією та Грецією (*Boretskiy-Bergfeld* 1913, 215).

Лютневий номер «Вестника Европы» за 1913 р. торкався позиції Румунії щодо Балканської війни. Румунія вимагала від Болгарії цілу прикордонну територію в обмін на свій нейтралітет. На думку оглядача подібні дії Бухаресту «дивовижні за цинізмом» та робляться з прихованої підтримки віденського кабінету. «Як тільки остаточний мир буде підписаний, загрози Румунії втрачатимуть силу і ніякого земельного збільшення вона не доб'ється, бо, звільнившись від турецької війни, болгары можуть без всяких побоювань відкинути ворожі домагання. Всупереч доводам німецько-австрійських публіцистів, для Болгарії було б вигідніше урізати свої земельні вимоги від Туреччини, ніж відрізати частину власної території на користь Румунії» (*Inostrannoe obozrenie* 1913, 408–410).

С. А. Котляревський у першому випуску «Русской мысли» за 1913 р. відмічав збільшення могутності Сербії та Болгарії. Роль Греції, на думку аналітика, була скоріше додаткова, хоча її флот і надав істотну допомогу. З Грецією могла бути порівняна і роль Румунії, яка зберегла свій нейтралітет, не дивлячись на традиційну близькість до Троїстого союзу (*Kotlyarevskiy* 1913, 19).

Після Балканських війн Болгарське царство знаходилося у двоякому положенні. Якщо результати Першої Балканської війни були для Болгарії більш ніж просто прийнятними, то послідувачий за цими подіями розбрат з балканськими країнами призвів до другої війни. Перша Балканська війна не привела до об'єднання всіх болгарських земель. Більш того, за рішенням великих держав до Румунії відійшла Сілістра з прилеглим районом – частиною Добруджі, яка навіть в Берліні в 1878 р. визнавалася болгарською.

Наслідки Міжсоюзницької війни були дуже невтішними для болгар. У пам'яті болгар Друга Балканська війна залишилася як перша національна катастрофа. Війна тимчасово розхитала політичне положення царя Фердинанда.

Успіхи в сфері економіки поєднувалися з напруженими і різноманітними подіями внутрішньополітичного життя, найважливішим з яких було проголошення незалежності. До влади приходили різні партії і коаліції, чітко вимальовувалася і роль монарха як центральної політичної фігури.

У міжнародному плані в центрі уваги болгарської держави стояло національне питання, завдання об'єднання всіх населених болгарами земель. Для його вирішення країна постійно лавірувала між великими державами, віддаючи перевагу Росії, взяла участь в Балканському союзі і Балканських війнах, в результаті чого опинилася перед першою національною катастрофою. Неоднозначними були й настрої болгарського суспільства. Іс-

нувало нерозуміння болгарами дій правлячої верхівки. У такому стані Болгарія підійшла до Першої світової війни.

У січневому випуску «Русской мысли» за 1914 р. зазначалося, що через дії Румунії може бути зближення Болгарії з Туреччиною і Албанією, «зближення, яке не має більш глибокої історичної основи». На думку оглядача, згубні наслідки бухарестського миру можуть бути змінені лише за солідарності між Сербією та Болгарією, адже всі спроби Сербії вийти к Адріатичному морю, без підтримки Болгарії неможливі (Kotlyarevskiy 1914, 2).

На сторінках першого номера «Вестника Европы» за 1915 р. висвітлювалося становище Болгарії, котра «завдяки невдалим дипломатичним пошукам і інтригам правлячих осіб, втратила довіру друзів і ворогів; вона настільки заплуталася в мережах «вищої» міжнародної політики, що про дійсне політичне задоволення болгарських національних ідеалів не може бути поки що й мови» (Inostrannoe obozrenie 1915, 363). Іншим кореспондентом цього ж видання, що працював на території Болгарії, у наступному випуску знову піднімалося питання щодо невизначеності Болгарії та коливання щодо приєднання до одного чи іншого воєнно-політичного блоку (Kalina 1915, 293).

Вже у липневому номері «Вестника Европы» за 1915 р. аналізувалися головні причини коливання Болгарії: «Болгарія ображена і Румунією, і Грецією, і Сербією, не наважується діяти з ними заодно; вона не відмовилася і, мабуть, не відмовиться ні від частини Македонії, розділеної між сербами і греками, ні від частини Добруджі, зайнятої румунами по бухарестському договору. Македонське питання, неправильно поставлене з самого початку, паралізує всі зацікавлені в ньому прикордонні держави і змушує їх ставитися один до одного з злісним роздратуванням і недовірою» (Inostrannoe obozrenie 1915b, 341–342).

У восьмому випуску «Вестника Европы» за 1915 р. висвітлювалися активні намагання Туреччини залучити Болгарію до війни шляхом обіцянки передачі болгарській стороні частини Фракії, яка заважала Болгарському царству сполучатися зі своїми новими провінціями на березу Егейського моря (Slonimskiy 1915, 317). А у традиційному огляді міжнародних подій, на сторінках того ж видання, говорилося про те, що, не дивлячись на безпосередній вплив Німеччини на зовнішню політику Болгарії, Румунії та Греції, ці країни зберігали формальний нейтралітет (Inostrannoe obozrenie 1915c, 317).

Передостанній випуск журналу «Вестник Европы» за 1915 р., визначаючи головну причину вступу до війни Болгарії на боці Німеччини, констатував: «Те, що зупиняє Грецію та Румунію у їх войовничих планах – визнання військових переваг Німеччини – прискорило рішення болгарського уряду, який повірив в непереможність німецької могутності» (Inostrannoe obozrenie 1915d, 353). Л. З. Слонімський у тому ж випуску, підкреслював, що настрої болгарської інтелігенції були співзвучні офіційній позиції правлячої верхівки: «...болгарська інтелігенція давно відреклася від почуттів вдячності та симпатії Росії, як і загалом від слов'янської ідеї. ...вони примкнули до тієї сторони, яка визнавалася ними сильнішою і обіцяла їм більш безпосередніх матеріальних вигод» (Slonimskiy 1915b, 344–345).

М. С. Русанов, аналізуючи наслідки вступу Болгарії до війни на стороні Троїстого союзу, наголошував на тому, що болгарська правляча верхівка довгий час готувала болгарський народ до подібного розвитку подій. Вірогідний результат війни, на думку аналітика, ставав ще більш сумнівним для Антанти (Rusanov 1915, 292).

Отже, узагальнюючи аналіз публікацій російських публіцистичних видань, які були присвячені зовнішній політиці Болгарії, можна відзначити, що їх тональність щодо подій 1908–1915 рр. не дуже, але, тим не менш, відрізнялася. Спільним у поглядах російських аналітиків було те, що всі вони вказували на велику кількість внутрішніх і зовнішніх факторів, які сильно впливали на політику країн Балканського півострова загалом. Російська публіцистика початку ХХ ст. мала істотний вплив на формування суспільної думки російського суспільства та інтелігенції, показувала відношення до болгарської держави, була одним з тих складових елементів, які змушували населення Росії реагувати таким чином.

Радянська історіографія, характеризуючи Болгарію у 1908–1915 рр., на перше місце ставила відношення суспільства до дій правлячої верхівки, підкреслюючи негативне ставлення болгарського народу до війни. А, у сучасній історіографії значна увага приділяється

тогочасній діяльності політичних партій у країні та їх безпосередньому впливу на уряд та царя Фердинанда I.

Деякі автори напередодні початку Першої світової війни відверто надіялися на можливість згуртованості балканських держав і відродження Балканського союзу на демократичних засадах. Головною проблемою, яка вносила неясність у зовнішньополітичні курси деяких країн, були різноманітні симпатії відносно вибору воюючої сторони. Враховуючи безповоротні наслідки, Болгарія довгий час коливалася. Автори аналітичних статей робили суперечливі прогнози щодо прихильності Болгарського царства до того, чи іншого воєнно-політичного блоку. Треба також відзначити, що російська преса, підтримуючи думку журналів щодо коливань та остаточного вибору Болгарії, однією з головних причин називала відсутність «патріотичної ідеї» у Першій світовій війні для болгарської держави (Mankov, Mihajlov, Mihajlov 2018, 88). Після вступу у Першу світову війну, декотрі видання зовсім перестали згадувати Болгарію, інші давали достатньо стислу інформацію у підкреслено нейтральному світлі.

Зайва обережність та невизначеність у зовнішньополітичних справах держав регіону, на думку авторів статей, призводили до несподіваних результатів. Особливий вплив на зовнішню політику країн здійснили Балканські війни та Перша світова війна і її перебіг. Якщо у 1905–1911 рр. курси невеликих балканських країн були більш чіткішими і у певній мірі було видно рух на зближення, який вилився у створення Балканського союзу, то Друга Балканська війна, не дивлячись на всю успішність Першої, внесла тільки розбрат та посварила колишніх союзників.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Boretskiy-Bergfeld, N. P. 1913. Itogi balkanskoj vojny [Results of the Balkan war]. *Sovremennyj mir*, No. 10, s. 202–215. (In Russian).
- Борецкий-Бергфельд, Н. П. 1913. Итоги балканской войны. *Современный мир*, № 10, с. 202–215.
- Galbershtadt, L. I. 1908. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 12, s. 182–196. (In Russian).
- Гальберштадт, Л. И. 1908. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 12, с. 182–196.
- Galbershtadt, L. I. 1910. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 2, s. 187–202. (In Russian).
- Гальберштадт, Л. И. 1910. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 2, с. 187–202.
- Galbershtadt, L. I. 1910. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 4, s. 184–200. (In Russian).
- Гальберштадт, Л. И. 1910. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 4, с. 184–200.
- Inostrannoe obozrenie, 1907 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 9, s. 400–410. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1907. *Вестник Европы*, № 9, с. 400–410.
- Inostrannoe obozrenie, 1908a [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 3, s. 425–435. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1908. *Вестник Европы*, № 3, с. 425–435.
- Inostrannoe obozrenie, 1908b [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 11, s. 396–406. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1908. *Вестник Европы*, № 11, с. 396–406.
- Inostrannoe obozrenie, 1909 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 1, s. 386–400. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1909. *Вестник Европы*, № 1, с. 386–400.
- Inostrannoe obozrenie, 1910 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 3, s. 390–400. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1910. *Вестник Европы*, № 3, с. 390–400.
- Inostrannoe obozrenie, 1913 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 2, s. 405–416. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1913. *Вестник Европы*, № 2, с. 405–416.
- Inostrannoe obozrenie, 1915 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 1, s. 351–363. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 1, с. 351–363.
- Inostrannoe obozrenie, 1915b [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 7, s. 337–347. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 7, с. 337–347.
- Inostrannoe obozrenie, 1915c [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 8, s. 336–344. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 8, с. 336–344.
- Inostrannoe obozrenie, 1915d [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 11, s. 346–358. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 11, с. 346–358.
- Kalina, I. 1915. Iz Bolgarii [From Bulgaria]. *Vestnik Evropy*, No. 2, s. 293–302. (In Russian).
- Калина, И. 1915. Из Болгарии. *Вестник Европы*, № 2, с. 293–302.

- Kotlyarevskiy, S. A. 1907. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 10, s. 191–205. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1907. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 10, с. 191–205.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1908. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 3, s. 177–187. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1908. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 3, с. 177–187.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1909. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 1, s. 219–228. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1909. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 1, с. 219–228.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1913. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 1, s. 18–22. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1913. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 1, с. 18–22.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1914. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 1, s. 1–5. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1914. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 1, с. 1–5.
- Mankov, S. A., Mihajlov, A. A., Mihajlov, V. V. 2018. Velikaya izmena Vstuplenie Bolgarii v Pervuyu mirovuyu vojnu glazami russkih oficerov i publicistov [“Great treason”. The entry of Bulgaria into the First World War through the eyes of Russian officers and publicists]. *Slavyanskij almanah*, No. 1–2, s. 82–97. (In Russian).
- Маньков, С. А., Михайлов, А. А., Михайлов, В. В. 2018. «Великая измена». Вступление Болгарии в Первую мировую войну глазами русских офицеров и публицистов. *Славянский альманах*, № 1–2, с. 82–97.
- Parvus, A. L. 1913. Balkanskiy vopros [Balkan question]. *Sovremennyy mir*, No. 1, s. 56–76. (In Russian).
- Парвус, А. Л. 1913. Балканский вопрос. *Современный мир*, № 1, с. 56–76.
- Rusanov, N. S. 1912. Obozrenie inostrannoy zhizni [A vision of foreign life]. *Russkoe bogatstvo*, No. 11, s. 351–365. (In Russian).
- Русанов, Н. С. 1912. Обозрение иностранной жизни. *Русское богатство*, № 11, с. 351–365.
- Rusanov, N. S. 1915. Inostrannaya letopis [Foreign chronicle]. *Russkie zapiski*, No. 10, s. 286–310. (In Russian).
- Русанов, Н. С. 1912. Иностранная летопись. *Русские записки*, № 11, с. 286–310.
- Slonimskiy, L. Z. 1915. Pismo iz Sofii [Letter from Sofia]. *Vestnik Evropy*, No. 8, s. 311–331. (In Russian).
- Слонимский, Л. З. 1915. Письмо из Софии. *Вестник Европы*, № 8, с. 311–331.
- Slonimskiy, L. Z. 1915b. Plody «realnoj» politiki [The fruits of “real” politics]. *Vestnik Evropy*, No. 11, s. 336–345. (In Russian).
- Слонимский, Л. З. 1915. Плоды «реальной политики». *Вестник Европы*, № 11, с. 336–345.
- Yuzhakov, S. N. 1908. Politika [Politics]. *Russkoe bogatstvo*, No. 11, s. 160–169. (In Russian).
- Южаков, С. Н. 1908. Политика. *Русское богатство*, № 11, с. 160–169.
- Yuzhakov, S. N. 1909. Politika [Politics]. *Russkoe bogatstvo*, No. 10, s. 120–130. (In Russian).
- Южаков, С. Н. 1909. Политика. *Русское богатство*, № 10, с. 120–130.

Дата подання статті у редакцію 19.12.2019 р.